

МОГИЛЬНИК ТА ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. ДІДІВЩИНА (за матеріалами розкопок Валерії Козловської)

В статті подано спроби відновлення археологічних комплексів могильника та поселення черняхівської культури біля с. Дідівщина. Для цього було використано попередні публікації, архівні матеріали, які ще не залучалися, та колекцію речей, що походять з цієї пам'ятки. Це дозволило відновити опис індивідуальних поховань, окремих об'єктів і знахідок, досліджених на могильнику та поселенні. Результати, що отримано, надали змогу детальнішого аналізу культурно-етнічної належності пам'ятки, особливостей поховальних звичаїв її мешканців та часу існування могильника і поселення.

Звернення до матеріалів розкопок попередніх років зумовлене, на наш погляд, двома головними причинами. Розвиток археології з одного боку, потребує впорядкування першоджерел згідно з сучасним станом науки, з іншого — проведення широкомасштабних розкопок, яке набуло обвальних темпів після Другої світової війни, не завжди залишало час дослідникам належним чином приділити увагу повноцінному виданню матеріалів розкопок. Ще у 1930-х роках в Україні було заплановано роботу з перевидання матеріалів попередніх досліджень. Фактично її було розпочато на початку 1960-х років у вигляді серії републікацій пам'яток, виконаних В.П. Петровим, М.Ю. Брайчевським, Є.В. Махно та ін., які здійснили перевидання результатів польових досліджень В.В. Хвойка, С.Г. Гамченка, М. Рудинського. Серед них такі класичні пам'ятки, як Черняхів, Маслово, Зарубинці, Ромашки, Корчак та ін. На жаль, у подальшому цей напрям в археологічній науці був вимушений поступитися під тиском необхідності видання нових матеріалів або через розробку «концептуальних» засад культурно-етнічного розвитку. За цих обставин у черняхівській проблематиці утворилася серія пам'яток, які так і залишились у стані «легендарних». Серед таких пам'яток поселення та могильник біля с. Дідівщина, які досліджувала В. Козловська.

Історія дослідження могильника досить звичайна всупереч подальшій долі публікації отриманих результатів. Матеріали розкопок зазнали декілька варіантів підготовки їх до друку, на жаль, так і не доведених до рівня повного видання інформації щодо досліджених об'єктів. Перші відомості про могильник пов'язані з надходженням у 1926 р. до НМІУ «знахідок з глинища», які були передані мешканцем села Т.К. Борисом. У нього було придбано для РЦІМ (пізніше КІМ, нині НМІУ) низку речей¹. У 1929 р. В.Козловська на місці цих знахідок біля с. Дідівщина провела розкопки некрополя черняхівської культури. У 1959 р. Е.О. Симонович оглянув територію могильника, обробив архівні матеріали та колекцію знахідок, що зберігається у НМІУ.

Подальша історія матеріалів розкопок В. Козловської мала дві форми прояву — видання окремих відомостей про могильник та підготовки їх до друку. Від останніх спроб на сьогодні залишилися досить розрізнені архівні матеріали.

Стосовно публікацій слід назвати попередню інформацію про досліджені поховання та вогнище загального характеру самої В. Козловської², коротку інформацію в карті черняхівських пам'яток Є.В. Махно³, публікацію Е.О. Симоновичем рисунків та фотографій речей з архіву В. Козловської та знахідок, що збереглися у фондах НМІУ)⁴, і, нарешті, видання окремих поховань у зібранні могильників культури, виконаний Е.О. Симоновичем та Н.М. Кравченко⁵. В останній роботі у кодованій формі подано інформацію про всі 19 (навіть 21) досліджених поховань та окремо — опис глинобитного вогнища. Можна уважати, що остання редакція могильника найповніша, але і вона має деякі джерелознавчі хиби. Наприклад: п. 1,10 подано під питанням як подвійні поховання з трупопокладенням та трупоспаленням. Це суперечить повідомленню В. Козловської про «окремі» кальциновані кістки в п. 1,10. Наявність перепалених кісток у заповнених ям з трупопокладенням — явище, досить розповсюджене на черняхівських могильниках⁶. Проте з'ясувати, походять вони з культового шару могильника чи дійсно належать до певного типу поховання, як це вважа-

ють польські дослідники ⁷, встановити досить важко. В окремих похованнях не наведено глибини, неточно визначено кількість інвентарю. Поховання б визначено як на боку, хоча воно випростане. Нарешті, майже відсутня інформація стосовно тих поховань, які не описала В. Козловська, але збереглися їх фотографії у фотоальбомі та інших документах. Отже, з урахуванням того що надрукована інформація про пам'ятку є неповною та розкидана по різних джерелах, виникла необхідність зведення її до єдиного видання.

Під час підготовки матеріалів нами було виявлено декілька документів у науковому архіві ІА НАНУ (зокрема, у фонді ВУАК, І ІМК та особистому фонді В.П. Петрова), які, ймовірно, не були використані попередніми дослідниками. Серед цих документів — звіт та фотоальбом з розкопок могильника В. Козловської, чернетки абрису топоціймки місцевості в ур. Дальня Понора, виконаний професійним топографом на прохання авторки. Матеріали до черняхівського зведення пам'яток виконані С.В. Коршенком, збірка матеріалів щодо могильника у с. Дідівщина — В.П. Петровим. Матеріали архіву останнього дослідника досить важливі, оскільки вони єдині після свідчень самої В.С. Козловської подають нову інформацію про окремі поховання та речі.

Також слід згадати і третє джерело інформації, що дозволяє відновити комплекс пам'ятки для подальшого її використання. Йдеться про знахідки, які зберігаються у фондах НМГУ. Окрім фотографій, зібраних В.П. Петровим, підбірки малюнків та їх публікації, виконаних Е.О. Симоновичем, досі не маємо повних свідчень про ці матеріали. Отже, враховуючи важливість пам'ятки та нові свідчення, нижче пропонується спроба відновити опис окремих поховань могильника за архівними даними та опис речей, які зберігаються у фондах НМГУ.

Могильник черняхівської культури біля с. Дідівщина. У вересні — жовтні 1929 р. В. Козловська дослідила комплекс пам'яток біля с. Дідівщина, у тому числі могильник черняхівської культури. Останній проходить у звіті В.С. Козловської як розкоп І, а синхронне йому поселення — як розкоп ІІ. Під час робіт біля с. Дідівщина дослідниця також провела невеликі розкопки на хут. Млинок (розкоп ІІІ) та археологічні розвідки на околиці села.

Могильник черняхівської культури розташований у північно-західній частині села, за описом В. Козловської, поблизу кута «Заріччя» с. Дідівщина, біля глинища. Місце розташування могильника пов'язане з устям балки Дальня Понора, по дну якої протікає безіменний струмок (ліва притока р. Ірпень — правої притоки Дніпра). Через пам'ятку проходила ґрунтова дорога на с. Томашівка та знаходилося глинище розміром приблизно 70 × 20 м та глибиною 1,5 м. Окремі поховання знайдено з південно-східної сторони зазначеної дороги, ближче до ур. Заріччя. По той бік долини струмка поховань не виявлено. Під час обстеження могильника Е.О. Симоновичем через 30 років місця розкопів В. Козловської виявилось, що селяни зрили тут глинище, яке, на думку дослідника, знищило могильник майже повністю ⁸.

В. Козловською розкопки проведено навкруги звуженого північно-східного кінця глинища: тут прокладено 5 котлованів і 2 траншеї, в яких виявлено 19 поховань та глинобитну площадку-вогнище. За даними дослідниці, 10 небіжчиків орієнтовано на захід, сім — на північ, два — на північний захід. Відхилення здебільш на південь та захід від зазначених сторін світу становило 15—30°. Також під час розкопок знайдено окремі речі, які не пов'язані з конкретними похованнями ⁹.

Нижче нами наведено спробу встановити опис окремих поховань згідно з наявними документами. Примітки загального характеру:

всі поховання за обрядом — трупопокладення;

із поховань 4,5—8 орієнтованих на захід — один жіночий, один поруйнований дитячий, три чоловічих ¹⁰;

два дитячі поховання — у шарі чорноземної землі. Глибина могил була від 1,29 до 1,4 м, у деяких випадках — 1 м і нижче;

намистини знайдені у п'яти похованнях, з яких два — дитячі ¹¹.

Опис індивідуальних поховань

Поховання 1. Трупопокладення. Дорослий (?) Кістяк зберігся в анатомічному порядку, відсутня лише більша частина кісток хребта та грудної клітини. Скелет випростаний на спині. Права рука витягнута, долоня притулена до стегна поверх. Ліва рука ви-

тягнута, долоня притулена до стегна знизу. Ноги випростані, зведені в колінах та ступені в ступнях. Череп дещо нахилений до лівого плеча. Розкоп 1, котлован II, пох. 1¹². У похованні знайдено окремі кальциновані кістки¹³.

Поховання 2. Чоловік, років 25—30. Головою на північ. Довжина кістяка 1,54 м. Речей не було, крім двох черепків. Глибина черепа 1,04 м¹⁴. Трупопокладення. Дорослий. Кістки не порушені (відсутні лише фаланги долоней та ступней). Скелет випростаний на спині, головою на північ (стрілка компаса). Череп на потилиці. Обидві руки витягнуті вздовж тулуба. Ноги перехрещені в ступнях (права під лівою). За слідами заступа по стінці приблизна глибина 0,7—1,0 м. Розкоп 1, котлован I, пох. 2¹⁵. Зуби нижньої щелепи всі з зубами мудрості. Потерті, особливо передні, які стерті косо. Верхня щелепа відсутня. Шви на черепі не заросли, кістки не грубі. У заповненні два фрагменти лощеного посуду.

Поховання 3. За 2—3 м на захід від пох. 2. Трупопокладення. Дитя-підліток. Збереглися кістки черепа та гомілок, які залягають в анатомічному порядку. Окремі довгі кістки помітні на схід від поховання і дещо нижче. Череп роздавлений. Ймовірно небіжчика поховано випростаним на спині. Головою орієнтований на північ (стрілка компаса). На захід у 20—30 см від ніг стоїть миска, за нею впритул горщик. На захід від черепа у 50—60 см стоїть горщик, дещо більших розмірів, ніж попередній. Весь посуд гончарний. Миска закритого типу. Горщик поруч з мискою майже такої висоти, що й миска, другий горщик дещо більший. За відбитками заступа на стінці глибина приблизно 0,7—0,8 м. Розкоп 1, котлован I, пох. 3¹⁷. Рештки немовляти, орієнтованого на північ. Череп розпався по шву. Щелепи не збереглися. Довжина решток кістяка 0,5 м. Зі східного боку за 30—36 см містилися три глиняні посудини. Проти голови — горщик, у ньому кальциновані кістки, проти тулуба — невелика миска, коло неї маленький горщик. Усі три посудини грубого виробу на колі зі слідами зрізування на денцях. Череп на глибині 0,22 м (нерозбірливо, можливо 0,82 м. — *О.П.*), ноги на глибині 0,8 м, посуд — 0,73—0,74 м¹⁸.

Поховання 4. Трупопокладення. Збереглися всі кістки. Дорослий. Скелет витягнутий на спині. Руки вздовж тіла, ноги витягнуті і зведені в ступнях. Поруч з похованням містилося глиняне вогнище. Розкоп 1, котлован II, пох. 4²⁰. У радіусі 3—4 м знаходилось вогнище. Кістяк орієнтовано на захід. Біля кістяка або під ним знайдено вуглики. Чоловік²¹.

Поховання 5. Трупопокладення. Збереглися всі кістки. Дорослий. Череп на тмені, дещо завалений на ліве плече. Руки витягнуті вздовж тулуба. Ноги витягнуті, зведені в ступнях. За відбитками заступа глибина 0,8—1,0 м. Розкоп 1, котлован II, пох. 5²². У радіусі 3—4 м знаходилось вогнище. Кістяк орієнтовано на захід. Зафіксовано пляму зеленого металічного оксиду на тазу кістяка. Чоловік²³.

Поховання 6. Трупопокладення. Відсутні кістки хребта та грудної клітини. Дорослий. Череп роздавлений. Руки вздовж тулуба, ноги витягнуті паралельно. На задньому плані (приблизно 2—3 м) — залишки вогнища, між ним та похованням — два скупчення вугілля. Вогнище розташоване на глибині 0,8—1,0 м. Розкоп 1, котлован II, пох. 6²⁴. У радіусі 3—4 м знаходилось вогнище. Кістяк орієнтовано на захід. Біля кістяка або під ним містилися вуглики. З лівого боку на грудях кістяка молодій жінки знайдено кілечко з золотого дроту із зв'язаними кінцями (на манер кілець для підвищування раковини-каури)²⁵.

Поховання 7. Трупопокладення. Збереглися всі кістки. Дорослий. Скелет випростаний на спині. Головою орієнтований на північ з відхиленням на схід (компас). Череп дещо завалений до лівого плеча. Руки вздовж тулуба, ноги випростані паралельно. Розкоп 1, котлован II, пох. 7²⁶. У радіусі 3—4 м знаходилось вогнище. Кістяк орієнтовано на захід. Чоловік²⁷.

Поховання 8. Трупопокладення. Дитя. У радіусі 3—4 м знаходилось вогнище. Кістяк орієнтовано на захід. Біля кістяка або під ним спостерігались вуглики²⁸.

Поховання 9. Трупопокладення.

Поховання 10. Трупопокладення. Дитя. Половина 16-гранної намистини з біло-рожевого каміння (перепалена) знаходилась при рештках кістячка малої дитини, при якій знайдено шматочки кальцинованих кісток та вуглики. У похованні виявлено окремі кальциновані кістки²⁹.

Поховання 11. Трупопокладення. Жінка. На місці кістяка дуже молодій жінки — 46 дрібних (від 5 до 3,5 мм завширшки) плоских намистин з гострим ребром, серед них одна подвійна намистина білого скла, обтягнута золотою обкладинкою³⁰ (рис. 1, 5).

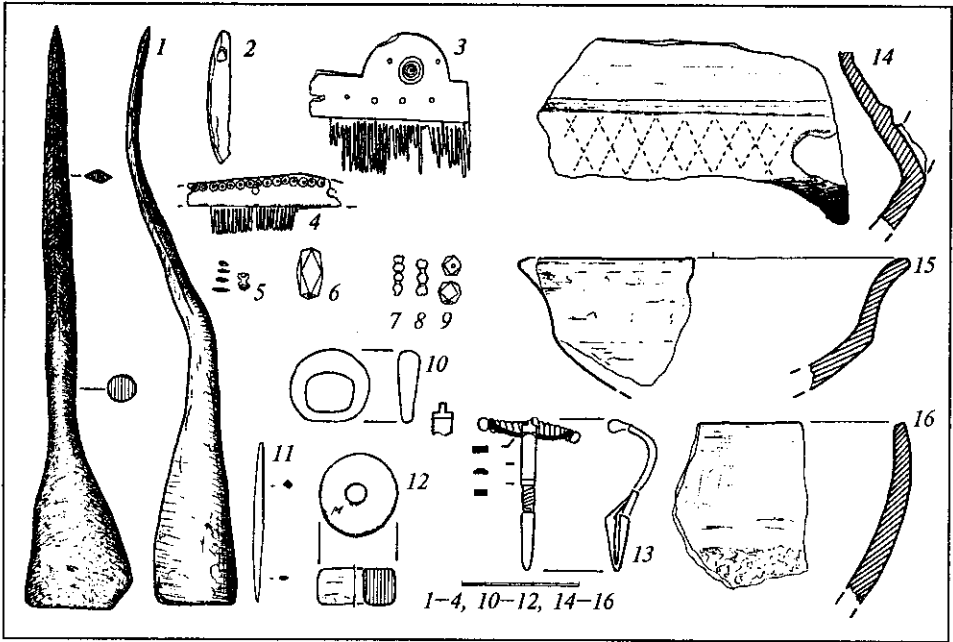

Рис. 1. Знахідки з могильника та поселення біля с. Дідівщина: 1 — наконечник залізного списа. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33470, р 4520/147; 2 — прикраса з ікла або пазура тварини. Архів В.П. Петрова, ф. 16, № 53, креслення та масштаб за фотографією. Встановити достовірно походження речі або з могильника, або з поселення за документами неможливо; 3 — гребінець кістяний багаточасний з дзвоноподібною спинкою. Архів В.П. Петрова, ф. 16, № 53, креслення за фотографією, могильник; 4 — гребінець кістяний з рівною спинкою. Архів В.П. Петрова, ф. 16, № 53, креслення за фотографією, поселення; 5 — поховання 11, зразки намистини. Креслення зроблені за малюнками в чернетках В. Козловської (ф. 12, 40 рис. 1, а, б); 6 — поховання 13, сердолікова бусина. Креслення зроблені за малюнками в чернетках В. Козловської (ф. 12, 40 рис. 2, а, з); 7, 8 — поховання 17, намистини. Креслення зроблені за малюнками в чернетках В. Козловської (ф. 12, 40 рис. 2, а, б); 9 — поховання 18, намистини. Креслення зроблені за малюнками в чернетках В. Козловської (ф. 12, 40 рис. 2, в, з); 10 — залізна пряжка. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр ІМ 33496, р 11880, в 4520/148, можливо, могильник; 11 — шильце із заліза. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 2788, могильник; 12 — пряслице глиняне. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 36659, в 4520/146, могильник або поселення; 13 — бронзова фібула. Фонд ВУАК, № 687, ХраМ (рукопис), ч. 2, «фото на обложку», поселення; 14 — миска-ваза в уламках. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр в 4520/51, деякі з уламків мають надпис «Дідівщина, некропіль», могильник; 15 — уламок верхньої частини ліпної миски. НМІУ, Дідівщина, селище, Ч—2, II, в 4520/121, селище; 16 — горщик ліпний, фрагмент верхньої частини. НМІУ, Дідівщина, селище, Ч—2, II, в 4520/122, селище; малюнки 5—9, 13 — без масштаба

Поховання 12. Трупопокладення. Збереглися всі кістки. Дорослий. Випростаний на спині. Руки вздовж тулуба, права рука дещо зігнута. Ноги витягнуті, зведені в колінах та ступнях. Розкоп 1, котлован III, пох. 12³¹.

Поховання 13. Трупопокладення парне. Дорослий та дитина. Головами на північний захід. Скелет дорослої людини зберігся повністю. Череп на правому боці, руки вздовж тулуба, дещо розкинуті вбік, ноги паралельно. Дитя з лівої сторони. Зберігся тільки череп без нижньої щелепи.

Розкоп 1, котлован IV, пох. 13³². Молода жінка та дитина віку заміни молочних зубів на постійні. Сердолікова бусина червоно-рудуватого кольору знаходилася ззаду шийних хребців³³ (рис. 1, б). Біля лівої ноги жінки була покладена головешка, а під всім кістяком присипано вугілля. Молода жінка. Орієнтація на північ з відхиленням на 30°. Біля черепа, за 10 см на схід, череп дитини (орієнтований точно на північ). За шийними кістками жінки — довга сердолікова бусина, на місці шлунка — шматочок стопленого жовто-коричневого скла. Біля лівої гомілки, вище її на 22 см, обгоріла головина (завдовжки 17 см). Під кістяком присипано дрібними вуглинями, тут

знайдено фрагмент глиняного посуду. Довжина кістяка 1,54 м. Глибина черепа 0,79 м, довжина ніг — 1,22 м³⁴.

Поховання 14. Трупопокладення.

Поховання 15. Трупопокладення.

Поховання 16. Трупопокладення. Дорослий. Збереглися всі кістки скелета. Випростаний на спині. Череп на темені. Обидві руки вздовж тулуба. Ноги паралельно. Розкоп 1, котлован V, пох. 16³⁵.

Поховання 17. Трупопокладення. Дитина. Біля шиї дівчинки знаходилося 6 темно-синіх намистин — скляних пронизок завдовжки 1,9—2,2 см у вигляді 3—4 злитих разом круглих намистин³⁶ (рис. 1, 7, 8).

Поховання 18. Трупопокладення. Молода жінка з підігнутими нагору колінами. Біля шиї знайдено 6 скляних ромбічно-гранчастих темно-синіх намистин³⁷. Збереглися всі кістки скелету. Череп на потилиці, підтягнутий до грудей. Ліва рука — передпліччя вздовж тулуба, променева на животі, долоня на правій половині таза. Права рука — зігнута та притулена до плеча, долоня на плечі. Ноги зігнуті і поставлені колінками догори. Права дещо сильніше, стегно під кутом 90° щодо дна ями. Ліва дещо менше і спирається (завалена) на праву. Рівень ступней вище таза, приблизно на рівні голови. Розкоп 1, котлован VI, пох. 18³⁸. Молода жінка, орієнтація на північний захід. Під шийними кістками знайдено 4 темно-сині ромбічно-гранчасті намистини, ще дві такі намистини виявлено під час зачистки місця поховання (рис. 1, 9). Глибина залягання черепа 0,86 м, колін — 0,5, лівої ступні — 0,82 м³⁹.

Поховання 19. Трупопокладення. Дорослий. Збереглися всі кістки скелету. Випростаний на спині. Череп на темені, дещо завалений на лівий бік. Ліва рука вздовж тулуба, права покладена долонею на таз. Ноги паралельно. Розкоп 1, котлован VI, пох. 19⁴⁰.

Вогнище. Біля глинища, із західного боку котловану II на глибині 0,69 м виявлено вогнище у вигляді круглої (діаметром 1,15 м), начерно перепаленої глини товщиною до 10 см. У північно-західному краї вогнища, за 0,3 м від центральної частини його суцільного шару перепаленої глини, констатовано декілька прошарків дрібного вугілля. Окремі вуглики та його вкраплення заповнювали майже весь квадрат. З південно-західного боку знаходилися окремі кальциновані кістки, дві половини розколотої кістки тварини і досить велика кількість черепків різного посуду. Недалеко від вогнища — фрагменти тонкостінної посудини з темно-сірою, майже чорною поверхнею, прекрасного виробу, вуглики, окремі кальциновані кістки і черепки посуду, розкидані на схід та південний схід від вогнища, на площі близько 3 × 3,5 м від нього. В деяких місцях вуглики лежали купками, а в одному місці — досить велика головешка. Приблизно за 5 м від вогнища лежав кістяк великої тварини, а поблизу неї — дві кальциновані кістки.

У південно-східному, північно-східному і північному напрямках від вогнища по радіусу за 3—4 м розташовано 5 людських кістяків, орієнтованих на захід (4, 5, 6, 7, 8, з них 1 — жіночий, 1 — поруйнований дитячий, 3 — чоловічих)⁴¹.

Опис речей

За даними В. Козловської, у 1926 р. до НМГУ надійшли глиняні сосуди та їх фрагменти, а також уламки кістяного гребеню (за опитом жителів вони походили з глинища)⁴².

В збірці С.В. Коршенка повідомляється, що 1926 р. до НМГУ від мешканця с. Дідівщина Т.К. Бориса надійшла колекція знахідок із зборів біля глинища — три горщики, глек, миска, 12 уламків посуду, пряслице та два залізні фрагменти. Також С.В. Коршенко засвідчує знахідку гребінця та залізного шильця під час вибирання глини⁴³. У матеріалах В.П. Петрова наведено опис фотографій предметів, які були придбані у Т.К. Бориса, тобто тих, які описує С.В. Коршенко⁴⁴. Серед них фрагмент глека, три горщики та дві миски, за словами мешканця села всі згадані посудини викопано в глинищі (тобто могильнику. — *О.П.*). Також В.П. Петровим наведено колекційний перелік речей з розкопок 1929 р. з музейними шифрами та їх описом (виключно уламки гончарного посуду).

Отже, підсумовуючи наявну інформацію до початку робіт у 1929 р. на могильнику до музею надійшли такі речі: глек (або його крупний фрагмент), три горщики, одна миска (друга, ймовірно, помилково віднесена В.П. Петровим із розкопок 1929 р.), пряслице та два уламки виробів із заліза.

Під час розкопок у 1929 р. крім речей з поховань В. Козловська наводять дані й про інші знахідки. В прирізці до котловину II біля самого глинища, очевидно, із зовсім зруйнованого поховання, на глибині менше 1 м знайдено залізну застібку, залізне шильце, майже цілий кістяний гребінець із залізними цвяхами. Між шильцем і гребінцем, нижче їх знаходився уламок людської кістки. На глибині 1,06—0,4 м у котловані II знайдено 2 залізні ножі, один з яких мав трохи вигнуту спинку, а другий, з рівною спинкою, був зігнутий⁴⁵. У межах розкопів у місцях поховань, починаючи з I штика, знайдено фрагменти посуду різного типу, в місцях, де поховань не було, черепки не траплялися⁴⁶.

Отже, колекцію знахідок з могильника складають речі, які були передані у 1926 р. мешканцями села, та знахідки з розкопок 1929 р. Останні складаються з предметів, які безпосередньо походять з поховань, та речей, знайдених у культовому шарі.

Опис колекції знахідок біля с. Дідівщина, що зберігається у фондах НМІУ

1. *Залізна пряжка* (ІМ 33496, р 11880, в 4520/148). Зберіглася лише рамка, яка сильно кородована. Форма калачикоподібна, в перетині округла із значним потовщенням у передній частині (рис. 1, 10). В. Козловська вказує, що в прирізці до котл. II біля самого глинища, очевидно, із зовсім зруйнованого поховання, на глибині менше 1 м знайдено залізну застібку (див. вище). Отже, можливо, йдеться про цю пряжку.

2. *Глиняне пряслице* (36659, в 4520/146). Циліндричної форми, поверхня залощена, чорно-червоного кольору (рис. 1, 12). Про пряслице згадує С.В. Коршенко, але наведений музейний номер не збігається з описаним вище.

3. *Залізне шильце* (2788). Черенок чогирикутний, голка овальна в перетині (рис. 1, 11). Знахідку шильця описує В. Козловська (див. вище).

4. *Горщик гончарний* (33381, ас 13082, р. 23256, в 4520/143)⁴⁷. Невеликих розмірів вінчик, краплеподібний відігнутий, тулуб округлий, дещо кільцеве. Поверхня сіра шерстка, верхня частина заглажена, нижня із слідами підрізки. Тісто щільне з домішками шамоту та жорстви (рис. 2, 3). У В.П. Петрова та С.В. Коршенка під цим номером за аналогічними розмірами подається горщик, який був придбаний у мешканця села Т.К. Бориса⁴⁸.

5. *Миска гончарна* закритого типу (33386, ас 13075, в 4520/145). Поверхня залощена, сірого кольору, відсутні лише частина бочка та вінчика. Тісто щільне без домішок (рис. 2, 5). У В.П. Петрова та С.В. Коршенка під цим номером за аналогічними розмірами подається миска (у фрагментах), яка придбана у мешканця села Т.К. Бориса⁴⁹.

6. *Миска гончарна* відкритого типу (33385, ас 13073, в 4320/132). Поверхня залощена зверху та шерстка знизу, світло-сірого кольору, відсутня лише частина вінчика. Тісто щільне з домішками дрібної жорстви (рис. 2, 6). У В.П. Петрова та С.В. Коршенка під цим номером за аналогічними розмірами подається миска, придбана у мешканця села Т.К. Бориса⁵⁰.

7. *Глек гончарний* — верхня частина (33384, ас 13072, в 4520/133). Під горловиною залишилися сліди від кріплення тонкої ручки. Горловина раструбоподібна, шийка вузька, стрімко переходить у випуклий тулуб. Поверхня чорна, добре залощена. Тісто без домішок (рис. 2, 4). У В.П. Петрова та С.В. Коршенка під цим номером за аналогічними розмірами подається глек, придбаний у мешканця села Т.К. Бориса⁵¹.

8. *Горщик гончарний* без денця (33382, ос 13071, в 4520/1). Поверхня темно-сірого кольору, шерстка. Верхня частина заглажена, нижня підроблена горизонтальними зрізами. Тісто щільне з домішками піску (рис. 2, 2). У В.П. Петрова та С.В. Коршенка під цим номером за аналогічними розмірами подається горщик, придбаний у мешканця села Т.К. Бориса⁵².

9. *Миска-ваза* представлена численними уламками (в 4520/51, деякі з них мають шифр «Дідівщина, некропіль») великих розмірів, біконічної форми, з ручками. У верхній частині між кільцевим виступом під вінчиком та ребром нанесено штапований орнамент у вигляді сітки. Всі уламки сильно перепалені і мають червоний колір. Тісто щільне без домішок (рис. 1, 14). Безумовно, посудина походить з розкопок В. Козловської на могильнику і, виходячи з її стану — крупні фрагменти, вторинне перепалення, безперечно, пов'язана із залишками трупопалення.

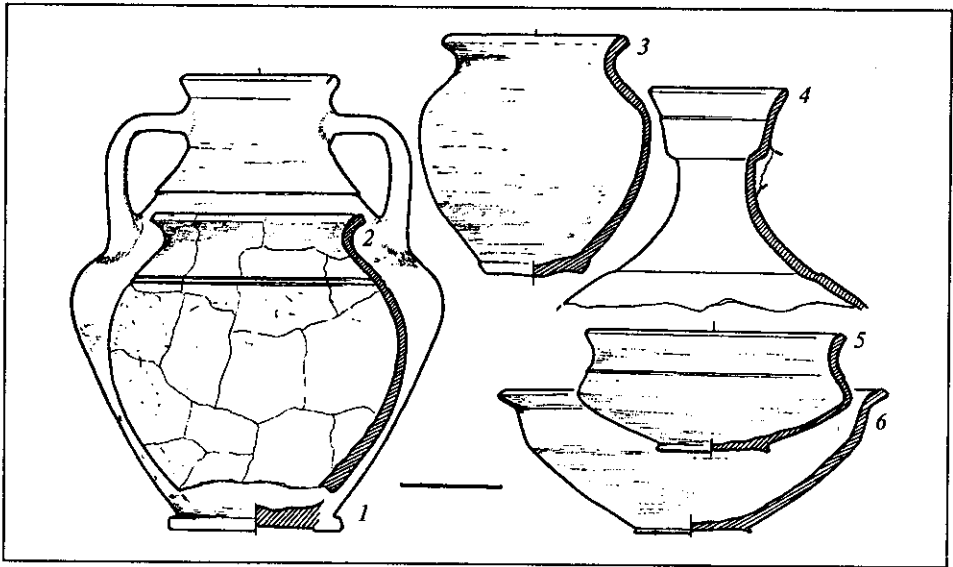

Рис. 2. Знахідки з колекції: 1 — глечик гончарний. НМІУ, колекція Дідівщина, паперова бірка «Васильковський уезд»; 2 — горщик гончарний. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33382, ос 13071, в 4520/1, могильник, поруйновані поховання; 3 — горщик гончарний. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33381, ас 13082, р. 23256, в 4520/143, могильник, поруйновані поховання; 4 — глечик гончарний, фрагмент верхньої частини. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33384, ас 13072, в 4520/133, могильник, поруйновані поховання; 5 — миска гончарна закритого типу. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33386, ас 13075, в 4520/145, могильник, поруйновані поховання; 6 — миска гончарна. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33385, ас 13073, в 4320/132, могильник, поруйновані поховання

10. *Глек гончарний* (16966, № 4520, на тулубі олівцем написано «Васильків», всередині посудини паперова бірка «16966 Васильковський уезд»). Дворукий з вузькою низькою горловиною. Поверхня сірого кольору, верх загладжений, низ із слідами горизонтальної підрізки. Тісто із незначними домішками дрібного шамоту та жорстви (рис. 2, 1). Жоден з респондентів стосовно могильника біля с. Дідівщина не повідомляє про подібний глек. Можливо, він потрапив до цієї колекції випадково і належить до могильника досить умовно.

11. *Наконечник залізного списа* (33470, р 4520/147). Лезо вузьке, довге, ромбовидне в перетині, ближче до втулки переходить у кругле. Втулка коротка, всередині збереглися два чотиригранні цвяхи для закріплення ратища, обпалені залишки якого добре помітно всередині втулки. Наконечник помітно зігнутий в двох місцях (рис. 1, 1). У жодному документі стосовно знахідок із могильника с. Дідівщина про нього не згадується. За своїми рисами він належить до озброєння давньоруського та пізньосередньовічного часу. За класифікацією давньоруської зброї такі піки датуються у межах Х—XVII ст.⁵³ Оскільки він зберігається в колекції матеріалів із с. Дідівщина, умовно цю знахідку можна пов'язувати з пам'ятками давньоруського та пізньосередньовічного часу в околиці села.

Вся інша частина колекції із шифром могильника із с. Дідівщина репрезентована виключно уламками гончарної кераміки від столового та кухонного посуду. Переважна частина з них має сліди вторинного обпалу.

Речі з могильника за архівом В.П. Петрова 1. Гребінець кістяний багаточасний з дзвоноподібною спинкою. В центрі спинки нанесено орнамент у вигляді концентричних кілець. Пластини з'єднані заклепками (рис. 1, 3)⁵⁴. За опосередкованими даними про знаходження гребенів на могильнику можна припустити, що він походить або з розкопок самої В. Козловської (котлован II), або із зборів селян на «глиниці». Найбільш певне перше, оскільки селянами були передані уламки гребеня.

Поселення біля с. Дідівщина. Синхронне могильнику поселення знаходилося дещо нижче по схилу, ближче до долини р. Ірпень (247 м за прив'язкою В. Козловської «розкоп II») на південний схід від могильника (від «розкопу I»), біля неглибокого урвища понад р. Ірпень, на його лівому березі; наскільки можливо судити за фото-

графією, описом та абрисом топозйомки, розкоп було закладено в безпосередній близькості від берега Ірпеня⁵⁵.

До проведення розкопок на лівому березі р. Ірпень та на городах кутка с. Заріччя селянами знайдені монети: з них дві срібні (Адріана та Фаустини) були придбані В. Козловською. За словами селян, тут вони відкопували печі з черенями та сводами.

За даними В. Козловської, культурний шар зафіксовано вздовж схилу першої надзаплавної тераси, біля неглибокого урвища понад Ірпенем, який тут робить круті закрути. У зрізі берегів траплялися численні знахідки. На поселенні у 1929 р. закладена розвідкова траншея за 4 м від урвища. Розмір траншеї 4×12 м, до неї з південно-західного боку прирізано площу 8×4 м. Тут відкрито рештки житла у вигляді скупчення перепаленої глини завтовшки 0,25 м та розміром $1,39 \times 1,25$ м. По краях скупчення знаходилось каміння. Із заповнення походять уламки гончарної черняхівської кераміки, залізні ножі та бронзова фібула.

Під час обстеження пам'ятки Є.О. Симоновичем встановлено довжину поселення (150—200 м) вздовж лівого берега Ірпеня та ширину (70 м). У зрізах берега річки культурний шар мав товщину близько 1,5 м. Згідно з підйомним матеріалом та колекцією знахідок 1930-х років Е.О. Симонович не відзначає знахідок давньоруського часу, але вказує на наявність ліпного посуду вельбарського типу (ельбські горщики з хрповатою поверхнею) із розкопок⁵⁶.

В архіві В.П. Петрова зберігаються фотографії деяких речей, позначених як знахідки з Дідівщини, які з певним ступенем ймовірності можна пов'язувати з розкопками на поселенні. Крім того, збереглося фото бронзової фібули з поселення, яке було використане під час підготовки макета випуску «Хроніки археології та мистецтва». В цій публікації ми наводимо креслення, зроблені за цими фотографіями.

1. *Гребінець кістяний* (обламаній) з рівною, дещо підвищеною спинкою та короткими зубцями. Вздовж верхнього краю спинки нанесено орнамент у вигляді кіл. На поверхні помітні дві заклепки, що з'єднують пластини. За описом В.П. Петрова, гребінець складався з двох пластинок, між якими було встановлено кістяну пластину, а в ній прорізано зубці. Пластини з'єднані залізним цвяхом. Довжина виробу 6 см, ширина — 2 см⁵⁶. За записом В.П. Петрова, гребінець знайдено в рештках землянки на 2-му штику за 7,4 м від вогнища. Найбільш певні аналогії подібних форм гребенів є серед матеріалів давньоруського часу (рис. 1, 4).

2. *Прикраса з ікла* або пазура тварини. На одному з кінців просвердлено отвір для підвішування. Поверхня добре залощена⁵⁷. Встановити достовірно походження речі — з могильника або з поселення — за документами неможливо (рис. 1, 2).

3. *Бронзова фібула*. Двочастна з підв'язним приймачем, ціла з обламанною голкою. Пружина має 12 обертів, на кінцях встановлено кільця-фіксатори, спинка має два вузькі прямокутні майданчики на голівці та біля приймача. Спинка в перетині сфероподібна⁵⁸. За описом В.П. Петрова, довжина фібули 5,5 см. Знайдено її в рештках землянки на 2-му штику, за 2,39 м на схід від вогнища, біля попелу⁵⁹ (рис. 1, 13).

5. *Намистина* з темного прозорого скла круглої форми діаметром 1 см. Знайдено в рештках землянки біля вогнища, у шарі попелу з північно-східного його боку⁶⁰.

6. *Кільце* неправильної, близької до овалу форми з бронзового дроту (3 мм), з'єднане в одному місці. Знайдено на 2-му штику за 3 м на схід від купи попелу біля вогнища⁶¹.

Колекція знахідок з поселення, фонд НМІУ. Матеріали, які зберігаються в музеї, представлені виключно уламками глиняного посуду. Загалом у керамічному комплексі поселення приблизно 50 % становить ліпний посуд. Колекція дуже однорідна за ознаками — тістом, кольором поверхні, характером її обробки. Серед профільних частин — уламки горщиків з прямим або загнутим до середини вінчиком з комбінованою поверхнею (рис. 1, 16), а також фрагмент миски невеликих розмірів (рис. 1, 15). Вся кераміка знаходить паралелі серед північно-західних культур, зокрема вельбарської. Гончарний посуд вироблений або дуже добре, або зовсім погано і представлений уламками горщиків та мисок.

Таким чином, поселення та могильник черняхівської культури біля с. Дідівщина являють собою досить цікавий комплекс, який, попри певні джерелознавчі недоліки, може бути використаний більшою мірою, ніж до цього часу.

Насамперед значимим, що могильник є одним із північніших для черняхівської культури. Незважаючи на те, що під час розкопок були досліджені поховання тільки з трупопокладеннями, наявний матеріал з культового шару могильника вказує на факт

поховань з трупопаленнями. Методика ведення розкопок, брак досвіду стосовно різних типів черняхівських трупопалень не дозволили дослідниці задокументувати комплекси із залишками кремацій. Досліджені на могильнику біля с. Дідівщина трупопокладення репрезентують дуже цікаві поховальні традиції. Зокрема, випадки перехрещених гомілок (пох. 2) свідчать про впливи сарматських звичаїв. Унікальне поховання жінки з прямопоставленими колінами (пох. 18) є поки що єдиним документованим випадком подібного поховання в черняхівській культурі. Схожим на нього є поховання багатой жінки з вельбарського могильника в Сковарче⁶². Цей елемент обряду добре узгоджується з вельбарським характером поселення.

Підв'язана фасетована фібула (найбільш певно Гороховський / Б16), багаточасний гребінь з дзвоноподібною спинкою (Нікітіна / Ш В26-1а), корпус овальної пряжки з потовщенням (Гороховський / серія Б) датують поселення і могильник у межах IV ст., більш за все його другою половиною⁶³. Цьому не суперечать і знахідки інших предметів характерних для зазначеного етапу культури — фрагменти амфори, намісто, а також особливості гончарної кераміки.

¹ Їх опис з інвентарними номерами зберігається в особистому фонді В.П. Петрова та ненадрукованій праці В.С. Коршенка. За В.П. Петровим (ф. 16, 53), всі речі, передані Т.К. Борисом, були викопані в глинищі ур. Дальня Понора, тобто на могильнику.

² Козловська В.С. Новіші археологічні дослідження на території Білоцерківщини // ХрАМ. — К., 1930. — С. 39—40.

³ Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) // МИА. — 1960. — № 82. — С. 33—34.

⁴ Сымонович Э.А. Северная граница памятников черняховской культуры // МИА. — 1964. — № 116. — С. 38; рис. 10, 1—7; 7, 13; 3, 4—5).

⁵ Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983. — Вып. Д1-22. — С. 62—63. 76—78.

⁶ Кравченко Н.М. Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961—1964 гг.) // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. — М., 1967. — С. 82; Сымонович Э.А. Новые работы в селе Черняхове // Там же. — С. 20.

⁷ Kokowski A. Das Problem der Wiederöffnung der Gräber in den Friedhöfen der Maslomecz-Gruppe (aus der Studien über die Kulturveränderungen bei den Goten während ihrer Wanderung) // *Peregrinatio Gothica III*. — Oslo, 1992. — S. 115—116.

⁸ Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции Института археологии АН СССР в 1959 // НА ІА НАНУ. — 1959/7а. — С. 40.

⁹ Козловська В.С. Могильник і селище культури полів поховань у с. Дідівщина Фастівського р-ну Білоцерківщини // Рук. Архів ІА НАНУ. — Ф. 12. — № 40; Козловська В.С. Розкопки у с. Дідівщина Фастівського району // ХрАМ. — Ч. 2. — Рукопис. НА ІА НАНУ. — Фонд ВУАК. — 687.

¹⁰ В індивідуальних описах шляхом зіставлення цих та інших свідчень вдалося атрибуувати статево належність пронумерованих поховань.

¹¹ Козловська В.С. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.

¹² Козловська В.С. Археологічні дослідження на Білоцерківщині 1929 р. Розкопки В. Козловської у с. Дідівщина, с. Ромашки і Черепина // Фотоальбом. НА ІА НАНУ. — Фонд ВУАК. — 309/22. Кожний елемент опису наведено згідно з певним джерелом, посилання на який подається в описі. Інформація або доповнює різні між собою джерела, або дозволяє встановити послідовність «редакцій» першоджерела.

¹³ Козловська В.С. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

¹⁶ Петров В.П. Черняхівська культура. Виписки. Малюнки. Фото // НА ІА НАНУ. — Ф. 16. — 53. — 319 с.

¹⁷ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

¹⁸ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53.

¹⁹ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

²⁰ Козловська В.С. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.

²¹ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

²² Там само.

²³ Козловська В.С. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.

²⁴ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

²⁵ Козловська В.С. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.

²⁶ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

- ²⁷ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Козловська В.Є. Фотоальбом. — 309/22.
- ³² Там само.
- ³³ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40, рис. 1, в, г.
- ³⁴ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.
- ³⁵ Козловська В.Є. Фотоальбом. — 309/22.
- ³⁶ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40, рис. 2, а, б.
- ³⁷ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40, рис. 2, в, г.
- ³⁸ Козловська В.Є. Фотоальбом. — 309/22.
- ³⁹ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, рис. 2, в, г.
- ⁴⁰ Козловська В.Є. Фотоальбом. — 309/22.
- ⁴¹ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.
- ⁴² Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12, 40.
- ⁴³ Коршенко С.В. Матеріали для складання карти розповсюдження культури полів погребених на території УРСР // Рукописний архів ІА НАНУ. — Ф. 12. — 47. — С. 3. Наведено інвентарні номери всіх предметів.
- ⁴⁴ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53.
- ⁴⁵ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40. Стосовно предметів, знайдених поза похованнями в інших джерелах, є повторення — під час розкопок на місці одного поруйнованого поховання знайдено кістяний гробінець та залізне шильце (Козловська В. Розкопки у с. Дідівщина... — 687), в місцяхзовсім поруйнованих поховань знайдено дві залізні застібки (Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40).
- ⁴⁶ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.
- ⁴⁷ Речі з колекції мають по декілька номерів, які збереглися від різних часів їх перерестрації в музеї. Ми наводимо всі номери. Кераміка з колекції с. Дідівщина, на жаль, не завжди дозволяє з впевненістю твердити, чи дійсно вона походить з цієї пам'ятки. Крім того, іноді досить важко встановити, походить кераміка з поселення чи з могильника. Тому подаємо опис усіх цілих форм та профільних фрагментів, що зберігаються у цій колекції.
- ⁴⁸ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 3; Коршенко С.В. Матеріали... — Ф. 12. — 47. — С. 3.
- ⁴⁹ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 4; Коршенко С.В. Матеріали... — Ф. 12. — 47. — С. 3.
- ⁵⁰ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 6; Коршенко С.В. Матеріали... — Ф. 12. — 47. — С. 3.
- ⁵¹ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 2; Коршенко С.В. Матеріали... — Ф. 12. — 47. — С. 3.
- ⁵² Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 5; Коршенко С.В. Матеріали... — Ф. 12. — 47. — С. 3.
- ⁵³ Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село. — Москва, 1985. Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение. — Гл. 7. — С. 309, тип V, X—XVII вв.; Табл. 125, 15; 126, 15, 17.
- ⁵⁴ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53.
- ⁵⁵ Козловська В.Є. Про відмежування ур. «Млинок» при с. Веприк та ур. «Дальня Понора» при с. Дідівщина Фастівського р-ну // НА ІА НАНУ. — Фонд ВУАК. — 336.
- ⁵⁶ Сьмонович Э.А. Северная граница... — 1959. — С. 40; 1964. — С. 38, рис. 3, 4, 5.
- ⁵⁷ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Фонд ВУАК, № 687, ХрАМ, ч. 2, «фото на обложку».
- ⁶⁰ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 1, а.
- ⁶¹ Там само. — Фото 1, б.
- ⁶² Там само. — Фото 1, в.
- ⁶³ Могильников В.А. Погребальный обряд культур III в. до н. э. — III в. н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — I тысячелетии н. э. — М., 1974. — С. 155.
- ⁶⁴ Никитина Г.Ф. Гребни черняховской культуры // СА. — 1969. — № 1. — С. 159; Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Международ. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 44—45.

Одержано 16.07.97

**МОГИЛЬНИК И ПОСЕЛЕНИЕ
ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОЗЛЕ с. ДЕДОВЩИНА
(по материалам раскопок Валерии Козловской)**

Изучение предыдущих материалов этого памятника в сравнении их с архивными материалами показало, что информация об этом памятнике не достаточно полная и может быть дополнена из источников, которые по разным причинам не были использованы в предыдущих публикациях. Во многих случаях эти материалы дали возможность почти полностью восстановить комплексы отдельных погребений, объектов и вещей, обнаруженных при исследовании памятника. Архивные материалы, в частности, позволили детализировать особенности погребальных обрядов могильника. Все исследованные В. Козловской погребения совершены по обряду труположения. Тем не менее наличие кальцинированных костей, вторично пережженной керамики и индивидуальные находки в культовом слое могильника позволяют утверждать о том, что могильник был биритуальным по своему характеру. Среди труположений ориентация на запад и север распределена приблизительно поровну. Из особых случаев следует отметить парное погребение, погребение с перекрещенными ступнями и погребение с подогнутыми прямыми коленями.

Лепная керамика из могильника и поселения находит аналогии в северо-западных культурах, в частности вельбарской. Комплекс датированных вещей позволяет определить существование памятника в IV в. н. э., вероятнее всего во второй его половине.

O.V. Petrauskas

**A BURIAL GROUND AND SETTLEMENT OF THE CHERNYAKHOVIAN
CULTURE NEAR THE DIDIVSHCHYNA VILLAGE
(by the materials of excavations by Valeriya Kozlovska)**

The study of the previous publications about this site and comparison between them and the archival materials have shown that the information about this site is not enough complete and can be supplemented from the sources which were not used in the previous publications for various reasons. In many cases, these materials allowed one to almost completely restore the complexes of individual burials, objects, and things which were found during the research of the site. In particular, the archival materials allowed one to detail the peculiarities of funeral rites of the burial ground. All burials investigated by V. Kozlovs'ka are performed by the rite of corpse laying. Nevertheless, the presence of calcined bones, the pottery burned for the second time, and individual finds in the cultural layer of the burial ground allow us to assert that the burial ground was biritual by its character. The corpse laying orientations toward the West and the North are distributed approximately in equal parts. Between the special cases we have to note a pair burial, burial with contralateral soles, and burial with bent straight-standing laps.

The hand-made pottery from the burial ground and settlement has analogies in the Northwestern cultures, particularly in the Wielbark one. The complex of dating things allows us to determine the existence of the site in the limits of the IV century AD, very likely in its second half.